

Reiner Keller, *Profesor sociologije*
Univerzitet Koblenz-Landau

ANALIZA DISKURSA IZ UGLA SOCIOLOGIJE SAZNANJA. JEDNA NOVA PERSPEKTIVA ZA KVALITATIVNE METODE

SAŽETAK

Prilog predstavlja program istraživanja koji je poznat pod nazivom „analiza diskursa iz ugla sociologije saznanja“ (Wissenssociologische Diskursanalyse). Ovaj pristup diskursu stavlja u vezu promišljanja Mišela Fukoa o teoriji diskursa sa interpretativnom paradigmatom u društvenim naukama, naročito utemeljenoj na tradiciji inspirisanoj radovima Petera Bergera i Tomasa Lukmana. Radi se o tome da se analiza diskursa orijentira prema sociološkoj analizi diskurzivne konstrukcije društvene stvarnosti. Suprotno fukoovskoj tradiciji, sociološka analiza diskursa predstavljena ovde podvlači važnost socijalnih aktera u društvenoj produkciji i cirkulaciji znanja i saznanja. Drugim rečima, ona koristi čisto metodološka oruđa u kvalitativnim istraživanjima u društvenim naukama, posebno neke koncepte proizašle iz sociologije saznanja (interpretativne šeme, klasifikacije, fenomenске strukture, narativne strukture) i „usidrenej teoretizaciji“.

KLJUČNE REČI

sociologija saznanja,
diskurs, usidrena
teoretizacija, Fuko,
Berger, Lukman

Uvod

Poslednjih nekoliko godina u nemačkim društvenim i humanističkim naukama možemo da konstatujemo rastući interes za pojam diskursa. Ovaj interes se manifestuje kroz organizovanje čitave serije naučnih skupova, univerzitetskih kurseva, kao i putem objavljivanja knjiga i tekstova. Diskursne pristupe srećemo kako u nauci o jeziku, tako i u političkim naukama, istoriji, pa i u nauci o obrazovanju i sociologiji. Debate – često interdisciplinarne – centriraju se na teorijske i metodološke konstrukcije analize diskursa. One se suprotstavljaju shvatanjima analize diskursa kao „filozofskog držanja“ koje rizikuje da bude ugušeno putem tendencija metodološke rigoroznosti, ali i kontra-pledoajeima kojima se propagira „ozbiljnije i naučnije“ promišljanje istraživačke prakse (Bublitz *et al*, 1999; Keller 2007; Keller *et al*,

2005a, 2005b, 2006; Angermuller 2005; Eder 2006). Pre nego što se vratimo na elaboraciju *Wissenssowologische Diskursanalyse*, njenih teorijskih fundamenata i metoda istraživanja (2), čini mi se da je korisno situirati je u aktuelni pejzaž analize diskursa u Nemačkoj (1). Nakon toga ću obraditi pitanje njenog korišćenja u empirijskom i kvalitativnom istraživanju (3).

Analize diskursa

Uzimajući u obzir različite discipline društvenih i humanističkih nauka, možemo da – bez sumnje na jedan delom karikaturlan način – razlikujemo više diskursnih pristupa (Keller, 2007).

Normativni koncept *diskusione etike*, predstavljene na nemačkom preko pojma *etičkog diskursa* (*Diskursethik*) i elaborirane od početka 1970-ih godina od strane Jirgena Habermasa (Habermas 1992) – koji je inače bio glavni protagonist denuncijacije fukoovske misli u 1980-im – doživeo je veliki uspeh u Nemačkoj, kako u javnoj sferi – kroz, na primer, praksu okruglih stolova i medijacije konflikata u oblasti životne sredine – tako i u političkim naukama. Izvorno, tj. od samog početka postoji velika konfuzija u debatama oko analize diskursa u RFA (*République fédérale d'Allemagne*, tj. Zapadna Nemačka, *prim. prev.*). Diskurs tako kod Habermasa podrazumeva organizovanu razmenu argumenata (blisko ideji „deliberacije“) u konfliktualnoj situaciji, koja je, pridržavajući se strogih zahteva, određena činjenicom da garantuje uzimanje u obzir svih „razumnih“ argumenata u cilju postizanja konsenzusa. Često korišćenje pojma diskurs u Nemačkoj, naročito u političkim naukama, upravo ima habermasovsko poreklo. U takvoj perspektivi, tipično preispitivanje se uglavnom usmerava na vođenje javne i političke debate: Koju ulogu igraju argumenti? Da li su oni uzeti u obzir ili su dominirani od strane strateških interesa političkih aktera? Da li su garantovani jednaki uslovi za razmenu argumenata između učesnika? Da li možemo da izbacimo (i korigujemo) odnose moći u igri? Istraživanja koja proizilaze iz ovog pristupa su veoma udaljena od empirijske analize diskursa kao društvenih fenomena, dakle analize koja je utemeljena na fukoovskoj ili drugim tradicijama. Ona u stvari predstavljaju više njihov kontra-punkt.

Govoriti o „*discourse analysis*“ može da podrazumeva opis pristupa proizašlih iz analize konverzacija, poput onih koje praktikuje etnometodologija ili pragmatična lingvistika (Depperman 1999). Ovde se naime suštinski radi o analiziranju odvijanja konkretnih konverzacija (ili jednog posebnog medijskog žanra, diskusije u grupi itd) i produkcije njihove unutrašnje organizacije: Ko kada govori? Koju ulogu ima neki lingvistički detalj u interaktivnoj organizaciji jednog dijaloga itd? Kako učesnici pronalaze

rešenje za ovaj ili onaj problem u jezičkoj razmeni? „*Discourse analysis*“ se dakle ne interesuje ni za sadržaj konverzacije, ni za njen kontekst, ni za njeno „zašto“, nego je upravo zainteresovana za njeno „kako“, tj. za metode koje učesnici koriste u kreiranju sopstvene unutrašnje koherentnosti i koje su uvek povezane sa aktuelnom stvarnošću u datoj situaciji. Korpusna lingvistika (*Linguistique de corpus*) postoji ne samo u Nemačkoj, nego i u frankofonom svetu. Ovde je pojam diskurs korišćen kako bi se opisao totalitet napisanih tekstova – bez obzira na tekstualni žanr – koji se odnose na jednu jedinu referentnu temu (npr. debata o migraciji, rasizmu, evropskoj integraciji itd. u *mass* medijima). Korpusna lingvistika predlaže da se analizira veliki korpus tekstualnih podataka pomoću pokusnih grupa i informatičkih tehnika (Wengeler 2003). Polazeći od identifikacije ključnih reči nekog diskursa, moguće je takođe proučavati semantičke porodice u javnoj debati, njihove transformacije tokom vremena, kao i pojavu novih koncepata itd. na bazi statističkih proračuna.

Teorije diskursa, kako one sa filozofsko-istorijskim poreklom (Michel Foucault), tako i one koje proizilaze iz tradicije političkih nauka (Chantal Mouffe, Ernesto Laclau), koncentrišu se ili na produkciju moći/znanja, saznanja i tema u naučnim disciplinama – slučaj Fuko – ili na produkciju kolektivnih identiteta u javnom diskursu, kao što je slučaj kod Šantal Mufove i Ernesta Laklaua. Bez sumnje, rad Fukoa (npr. Foucault 1969, 1971) najvažniji je za aktuelnost istraživanja diskursa u društvenim naukama. Polazeći od svoje kritike apstraktnog lingvističkog strukturalizma i linearne i progresivne istorije ideja, Fuko je dosta insistirao na materijalnosti i praktičnoj jezičkoj istoričnosti kao bazi za pojavu znanja. Laklau i Muf (1991) se pak interesuju za diskurzivnu formaciju koherentnosti društvenih kolektiviteta: npr. putem aktuelizacije razlikovanja između „njih“ i „nas“ u konfliktualnim značenjskim praksama. Ova dva pristupa, često kritikovana zbog inherentnog nivoa apstrakcije koji ih udaljava od empirijskih istraživanja, doživela su raznolike elaboracije i praktikovanja u istorijskoj i političkoj nauci, kao i u sociologiji (npr. Maasen 1998; Schneider 1999; Sarasin 2001; Diaz-Bone 2002; Martchukat 2005; Bublitz 2006; Nonhoff 2006).

Kritička analiza diskursa (*Critical Discourse Analysis*) ne postoji samo u Velikoj Britaniji nego takođe i u Nemačkoj, ali s teorijskom bazom koja je drugačija od one Normana Ferklafla (Fairclough 1995). Njen otac osnivač je Sigfred Džeger (Siegfried Jäger) iz *Duisburger Institut für Sprach- und Sozialforschung* (SISS) (Jäger 1999). Džeger je osmislio teoriju diskursa polazeći od promišljanja Jirgena Linka (Jürgena Linka), Mišela Fukoa, i marksističke psihologije aktivnosti Alekseja N. Leontijeva (Alexeja N. Leontijewa). On predlaže čitav korpus oruđa za konkretnu analizu koja proizilazi iz kritičke lingvistike. Cilj ovog pristupa je kritika ideoloških funkcija u

lingvističkim praksama. Tako se istraživanje orijentiraše npr. prema analizi jezičkih „rasističkih“ ili „antisemitskih“ praksi u mass medijima ili u „svakodnevnom diskursu“, često s ciljem bi se elaborirali saveti za drugačiju diskurzivnu praksu, „čistiju“ i svesniju o svojim ideološkim implikacijama. Dok su prve studije proizašle iz ovog pristupa bile više orijentisane na lingvistiku (npr. istraživanje gramatičke posebnosti u diskursu), savremena kritička analiza diskursa sve više sledi „interpretativnu“ putanju.

Najzad, možemo da uočimo i različite kulturalističke (i sociološke) pristupe analizi diskursa. To je u suštini jedno široko polje po sebi, koje ipak nije (puno) prisutno u Nemačkoj. Na ovom mestu ćemo samo navesti tradiciju analize javnog diskursa u okviru simboličkog interakcionizma, promišljanja Pjera Burdijea (Pierre Bourdieu) o simboličkoj moći, i „*Cultural Studies*“ s njihovim konceptom „krugova reprezentacija“ (Keller 2007, 34–41). Ovi programi kao zajedničku crtu imaju interesovanje za razvijanje i funkcionisanje simboličkih univerzuma u društvenom svetu. U tradiciji simboličkog interakcionizma, rad Džozefa Gisfilda (Joseph Gusfield 1981) je jedan od klasika analize „krstaških moralnih ratova“ u „javnim arenama“ pri definisanju kolektivnih društvenih problema (Schetsche 2000). Burdije (1982, 2001) je insistirao na upisivanje simboličke i diskurzivne moći u društveno polje moći, tj. u odnose snaga u društvu, s ciljem da se ta moć dakle postvari (moć da se nominuje, govori i bude slušan). *Cultural Studies* pak stavljaju akcenat na cirkulaciju simboličkih reprezentacija u kompleksnim društvima, njihovu produkciju i „konzumaciju“, kako u javnom, tako i u privatnom prostoru (Hall 1997). *Wissenssociologische Diskursanalyse* ili analiza diskursa iz ugla sociologije saznanja može biti situirana u ovu poslednju grupu pristupa, čak iako se kod nje veći naglasak stavlja na važnost Fukoovog dela.

Od svoje nedavne pojave u društvenim i humanističkim naukama, diskusija o pojmu diskursa i o njegovoj „pravilnoj upotrebi“, prožeta je bitkom na više nivoa: od „mikro“ i „makro“ orijentacije, preko lingvističkih i interpretativnih metoda, pa sve do uloge ili koncepcije aktera/tema itd. Aktuelna (anglofona) debata u društvenim naukama o analizi/ama diskursa koncentriše se na pitanja pomirenja između „teorijskih“ pristupa (fukoovska tradicija, Mufova/Laklau, itd) i relevantnih analiza *discourse analysis*, inspirisanih iz etnometodologije, analize konverzacija ili pragmatične lingvistike. Prvi pristupi se percipiraju kao suviše apstraktni. Ciljajući pre svega *macro* analizu diskursa, oni su – uprkos konceptualnih napregnuća samog Mišela Fukoa – lišeni svih metodoloških aparata koji bi takvu analizu učinili delatnom u konkretnom istraživanju. Tako taj „empirijski zahtev“ čuva misteriju, tj. ostaje tajna upućenog (npr. Sarasin). S druge strane, studije „*discourse analysis*“ ostaju previše na *micro* nivou. Nesposobne da

uzmu u obzir malo globalniji socijalni i simbolički kontekst, one ne uspejaju da iskorače iz sofističke analize organizacijskih mehanizama konverzacije, čak iako je takva jezička interakcija shvaćena kao „tipična“, tj. kao primer nekog problema jezičke razmene. Razmatrana solucija za izlazak iz tog duplog ćorsokaka podrazumeva kombinaciju teorijskih perspektiva, proizašlih iz teorija diskursa, sa metodološkim aparatima i empirijskim metodama *Discourse analysis* (Wetherellm 1998; Jorgonsen i Philipps 2002; Landwehr 2001).

Ja delim kritičko mišljenje u odnosu na oba ova polja analize diskursa. Ali ni predloženo rešenje mi ne izgleda ubedljivim. Prema mom mišljenju, jedan takav kombinovani pristup neko vreme već postoji u formi *Kritische Diskursanalyse/Critical Discourse Analysis*, tj. kritičke analize diskursa, koju sam pomenuo malo ranije. Međutim, *Critical Discourse Analysis* je suočena s dva fundamentalna problema. Prvi je povezan s „kritičkim“ držanjem ove analize u odnosu na ideološke funkcije diskursa. Ovakvo držanje favorizuje logiku subordinacije empirijskih podataka konceptu „ideoloških vrednosti“, koji se elaborira od strane naučnika pre nego što se uopšte krene u istraživanje. Ova struja mišljenja pretpostavlja da je istraživačev zadatak odvajanje ideološkog i neideološkog u podacima (npr. „ideoloških funkcija“ nekog termina koji se koristi u konverzaciji). Delajući na taj način, analitičar rizikuje da pronađe samo ideološke elemente koje traži – a nalazimo ih svuda, ako to želimo! – bez da bude svestan kompleksnosti tekstualnih podataka: drugim rečima, ne postoji nikakav prostor za bilo kakvo iznenađenje ili „otkriće“ koje proizilazi iz samih podataka.

Drugi problem se odnosi pre svega na korpus korišćenih lingvističkih oruđa. Uzimajući u obzir da teorije diskursa ciljaju odnose znanja/moći u društvu, korišćenje lingvističkih metoda vodi veštačkom izjednačavanju lingvističke analize jezičkih praksi (i njihovog rezultata: analize lingvističkih elemenata) sa pitanjima znanja. Ovakva ocena važi isto tako i kada se radi o približavanju tradiciji analize konverzacije, koja proizilazi iz etno-metodologije. Ona je bez svake sumnje manje lingvistička, ali je istovremeno formalnija i redukovana na konkretne iskaze. Fokalizacija na jeziku upotrebu ide tako u paru sa odsustvom propitivanja produkcije i cirkulacije znanja i saznanja u savremenim društvima, uprkos aktuelnoj agendi društvenih nauka. Ja, dakle, predlažem drugačiju strategiju za razvijanje empirijskog pristupa, koja bi odgovarala teorijama diskursa: „prevođenje“ ovih teorija na plan sociologije saznanja ili, preciznije, na plan konstruktivističke perspektive Petera Bergera (Peter Berger) i Tomasa Lukmana (Thomas Luckmann) (*La construction sociale de la réalité*, Berger & Luckmann 1986). Jedno ovakvo nastojanje omogućava zbližavanje analize diskursa kvalitativnim pristupima i metodama u društvenim naukama. Ali da

bismo izbegli nerazumevanje važno je naglasiti da ne treba shvatati ovu *Wissenssociologische Diskursanalyse* (Keller 2005, 2007) – analizu diskursa iz ugla sociologije saznanja – kao neku jednostavnu metodu. Radi se naime o čitavom jednom programu istraživanja koji nastoji da integriše *neke aspekte* fukoovskog stanovišta sa kulturalističkom tradicijom koja je malopre pomenuta, kako bi se izvukla trostruka korist: *prvo*, preciziranje pojma diskursa; *drugo*, uvođenje socijalnih aktera u analizu; i *treće*, prilog u vidu strategije koja bi bila pogodnija za empirijsko istraživanje. Ja tvrdim da je takva integracija delatnija u pogledu pitanja koja interesuju društvene nauke, nego što su to predloženi projekti analize diskursa u anglofonim krugovima. Da bi se analizirala proizvodnja, cirkulacija i istorijska transformacija znanja i saznanja, kao i društvene prakse moći/znanja na bazi socijalnih fenomena, sociologija saznanja i upotreba kvalitativnih metoda su korisniji od svih lingvističkih pristupa koji ciljaju jezičku praksu.

Analiza diskursa kao sociologija saznanja

U čisto sociološkoj tradiciji, upravo je simbolički interakcionizam tretirao analizu javnih diskursa interesujući se za definiciju i za konstrukciju socijalnih ili kolektivnih problema u javnoj areni. Uprkos nekim pokušajima da se predlože opšti koncepti polazeći od takvih studija – kao što su bile one o „javnoj diskursnoj areni“, „zajednici diskursa“ ili gofmanovskom pojmu „*frame*“ (okvir), koje opisuju socio-kognitivni model u radu – ova tradicija ipak nije uspela da razvije globalniju perspektivu za analizu diskursa (Keller 2005, 64–84).

Na ovom mestu je dakle potrebno uvesti na scenu Mišela Fukoa. Uprkos do sada predloženim brojnim čitanjima dela ovog autora, ja smatram da je korisno vratiti se na njegov rad kako bismo etablirali koncept diskursa u sociologiji saznanja. Retko shvaćen, Fuko je u svojim istorijskim studijama koristio analitički pristup s posebnim afinitetom prema kvalitativnoj tradiciji u sociologiji (Kendall & Wickham 1999), pre svega kroz poštovanje nekoliko ključnih principa: npr. izbegavanje zatvorenih teorija i univerzalnih zakona, kretanje od „konkretnih“ opservacija, tj. od onoga što ljudi rade, kako bi se osmislili specifični teorijski koncepti itd. Analiza „događaja“ ili „problemskih situacija“, predložena od strane Fukoa, targetira istorijske momente koji osporavaju ukorenjene režime znanja/moći, njihove dispozitive i društvene prakse (npr. kažnjavanje zločina, nadziranje, medicinske dijagnoze itd). Istorijska transformacija tih osporavanih režima nije nikada bila rezultat plana dominantnih društvenih aktera, nego više perverzni produkt heterogenih i rascepanih mikroaktivnosti konkretnih aktera, koji se bave isključivo svojim sopstvenim malim poljima i akcijskim problemima.

Da se vratimo na diskurs. Ovaj koncept je Fuko (1969) uveo u knjizi „*Arheologija znanja*“ kako bi njime naznačio istorijsku pojavu zajedničkih pravilnosti u iskaznim radnjama koje su empirijski odvojene u vremenu i u društvenom prostoru. Fuko takođe insistira na delatnom aspektu jezičkih praksi, kao i na kreiranju stvarnosti putem jezičkih činova po sebi. On tako predlaže više „mikrokonceptata“ kako bi se analizirao jedan diskurs: iskaz, diskurzivna formacija, stratejska formacija, formacija stvari i dr, proširene kasnije shvatanjem diskursa kao borbe ili „igre istine“, dispozitiva itd.

Preuzimajući koncept diskursa koji je objašnjen u *Arheologiji znanja*, fukoovska tradicija je pokazivala tendenciju da empirijski pristup razume kao „umetnost za“ ili kao rezultat koji je nužno neprovidan iz „filozofskog držanja“ (Sarasin 2001). Kada govorimo o Fukou, on je u više navrata objašnjavao – npr. u tekstovima kao što su Fuko (1968, 1981) ili u drugima koji su objavljeni u kolektivnim sveskama studija, npr. „*Rečeno i napisano*“ (Foucault 1994) – da u *Arheologiji znanja* nije ništa novo rekao o metodama istraživanja, te da se u svojoj istraživačkoj praksi još uvek koristio preciznim metodama analize dokumenata, koje su još ranije bile utemeljene od strane istoričara. Dakle, on je činio isto što i svi ostali. Eto, došlo je vreme za sociologiju saznanja.

U trenutku izlaska iz štampe Fukoovog dela *Reči i stvari* (Foucault 1966), Berger i Lukman objavljuju njihovu najvažniju knjigu „*Društvena konstrukcija stvarnosti*“ (Berger & Luckmann 1986). U ovom tekstu koji je ubrzo postao slavan, dvojica autora predlažu kompleksnu i sveobuhvatnu teoriju društvene produkcije i cirkulacije znanja, njegove objektivizacije, kristalizacije kao institucije i individualnog prisvajanja putem različitih procesa socijalizacije. Berger i Lukman pokušavaju da integrišu dirkemovsku tradiciju sociologije saznanja – čiji značajan deo, prema mom mišljenju, predstavlja Mišel Fuko – kao i nemačku i američku pragmatiku tradiciju simboličkog interakcionizma. Štaviše, ovi autori insistiraju na jezičkoj bazi svih simboličkih sistema, kao i svih uverenja i kolektivnih reprezentacija. Ali ova jezička baza je i sama produkt interaktivnih praksi jednog društvenog kolektiva koji pak svoje poreklo ima u „diskursnom univerzumu“ (Charles S. Peirce). Kao i Fuko, ova sociologija saznanja postulira postojanje „*a priori* istorijskih“ (i društvenih) simboličkih sistema. Oni ne predstavljaju ni manifestaciju nekih univerzalnih struktura, antropološkog ljudskog duha, kao ni progresivno ostvarenje hegelijanskog *Weltgeist*, nego perverzni rezultat ili efekat istorijske kolektivne proizvodnje.

Kod Bergera i Lukmana, koncept „znanje/saznanje“ (*knowledge*) uključuje voma širok horizont znanja i saznanja. Tako oni odbacuju shvatanje da postoje neki fenomeni ili kvaliteti koji su „predodređeni“ da „jamačno ili odista postoje u stvarnosti“, nezavisno od naše volje, uključujući i ideje,

norme, religije, naučne teorije, predrasude i naučene prakse koje upravljaju našim svakodnevnim životom, fiziološke rutine itd. Njihov koncept dakle uključuje sva znanja i saznanja koja cirkulišu u društvu i koja se kristalizuju, kako u simboličkim sistemima – naročito u jezicima kao performativnim snagama za strukturaciju iskustva – tako i u društvenim praksama. *Homo sociologicus* ne egzistira nikada nezavisno od socio-istorijske rezerve kolektivnog znanja i saznanja, koji ga nadilaze. Može postojati (i ima ga) konflikt između društvenih aktera koji se pozivaju na pravo bivstvovanja veoma heterogenih, čak suprotstavljenih, znanja i saznanja. Novi problemi delanja i interpretacije tako rađaju novo znanje. Ovaj permanentni proces proizvodnje, nestajanja, transformacije i cirkulacije znanja i saznanja nije nikakav kontrolisani efekat individualne svesti društvenih aktera ili nekog kratkoročnog delanja, nego više perverzni produkt svakodnevnih delanja i interakcija svih ljudi, kao i institucionalnih rutina u jednom društvenom prostoru.

Nastojeći da kombinuje sociologiju razumevanja Maksa Vebera (Max Weber) i filozofiju američkog pragmatizma, Alfred Šic (Alfred Schutz), jedan od glavnih inspiratora te sociologije saznanja, podvlači da je proces značenja inherentan svim delanjima, praksama i interakcijama (Keller 2005). Međutim, to značenje nije stvar individualnog i asocijalnog subjekta, nego upravo socijalizovane individue, koja ne propušta nikada priliku da se služi intersubjektivnim smislom ili znanjem, koji su već uveliko društveni. Kva-zi-individualan kapacitet da se nešto „učini smislenim“ je produkt jednog više simboličkog univerzuma, tj. univerzuma (koji je heterogen) diskursa – proizvedenog od strane društva ili društvene grupe – u koji su akteri istorijski ubačeni. Od kraja 1940. Alfred Šic „realizuje desubjektivizaciju svojih fenomenoloških koncepata: transformacije *struktura pripadanja* aktera se ostvaruju putem procesa njihove interakcije i komunikacije u konkretnoj situaciji. Originalnost njihovih performansi se upravo nalazi u ponavljanju i reaktualizovanju rezervi iskustva koja su društveno institucionalizovana i istorijski nasleđena“ (Cefai 2001, 44).

U Nemačkoj je sociologija saznanja, inspirisana radovima Bergera i Lukmana, poznata pod nazivom *Hermeneutische Wissenssowologie*, tj. hermeneutička sociologija saznanja (Hitzler/Reichert/Schroer 1999). Iako ova naučna struja priznaje ključnu ulogu svim komunikacijskim delanjima u društvenoj konstrukciji stvarnosti i stokova znanja, ona iz „rada utemeljivača“ ipak preuzima pledoaje preciznoj analizi banalnih znanja i saznanja, koje srećemo svakog dana, tj. koji su sadržani u svakodnevnoj praksi (*everyday knowledge*). Proizilazeći iz metodoloških promišljanja kvalitativne sociologije u Zapadnoj Nemačkoj, hermeneutička sociologija saznanja je tako razvila više strategija interpretacije i razumevanja (*Verstehen*) kvalitativnih

(tekstualnih) podataka. Danas ona nalazi svoje mesto u centralnom polju među različitim „školama kvalitativnih metoda“ u Nemačkoj. Pojam hermeneutika koji je ovde uveden od strane *Hermeneutische Wissenssowologie*, bez bilo kakve sumnje je preuzet iz nemačke hermeneutičke tradicije, ali mu se u aktuelnom kontekstu daje drugačiji smisao. Naravno, pojam se centrirana na „tema-akter“ interpretativni proces, njegov kapacitet da da „smisao“ proživljenom iskustvu (delanjima, objektima, akterima, kao i situacijama u kojima će se oni naći), dakle, vezuje se za proces koji se temelji na kolektivnim stokovima znanja. Ali i više od toga, pojam hermeneutika ovde označuje šire interpretativne procese u kojima se angažuju sociolozi i istraživači koji posmatraju i analiziraju društvene fenomene. *Hermeneutische Wissenssowologie* tako insistira – i tu naročito prepoznajemo doprinos Hansa Georga Sifnera (Hans-Georg Soeffiner 1989) – na nužnosti promišljanja procesa „razumevanja“, koji je inherentan svim analizama podataka (bile one kvalitativne ili kvantitativne). Kada govorimo o hermeneutici to ne znači da se dakle nužno radi o istraživanju koje je duboko, istinito i univerzalno primenjivo u (tekstualnim) podacima. Ne radi se takođe ni o tzv. „hermeneutičkoj sumnji“ (Paul Ricoeur), gde se tekst shvata kao jednostavan funkcionalni deo neke spoljne činjenice (kao što je klasna pozicija npr.). Tim terminom se u ovoj sociološkoj tradiciji pre svega obeležava rad na promišljanju pozicije istraživača, njegovih kapaciteta, kao i strategija u interpretaciji podataka. Dakle, jedan takav intelektualni angažman treba da osvetli putanju istraživača u procesu konstrukcije analize. Istraživač se izlaže razumevanju i kritici od strane drugih, a cilj *Hermeneutische Wissenssowologie* je da se dostigne nivo interpretacije koji će, u preciznom istorijskom kontekstu, moći da na najbolji način osvetli proučavane podatke. Jasno, ovaj pristup nikada ne podrazumeva nekakvu striktnu primenu metoda, koja bi kvazi-automatski davala željene rezultate, već suprotno: on je prožet momentima „abdukcije“ (Charles S. Peirce).

Kao što smo već pomenuli, Berger i Lukman su favorizovali jedan od oblika ove sociologije saznanja, insistirajući na primordijalnoj važnosti banalnih i dnevnih znanja običnog čoveka. Tako se i empirijske studije koje su realizovane uz pomoć navedene perspektive naročito interesuju za obično saznanje, ili „*everyday knowledge*“ društvenih aktera. Upravo nasuprot tim tendencijama ja predlažem *Wissenssowologie Diskursanalyse*. Pozivanje na koncept diskursa ovde nam omogućuje da rešimo jedan od problema koji prati sociologiju saznanja od svoga nastanka: kako analizirati kolektivnu dimenziju proizvodnje i cirkulacije znanja i saznanja u jednom društvu, a da se pritom izbegne upadanje u zamku apstraktnog idelizma, s jedne strane, ili pak redukcionističkog materijalizma, s druge? Govoreći o diskursu, naime, postuliramo hipotetičko postojanje specifične strukturacije govornih

radnji koje su inače rascepkane u vremenu i u društvenom prostoru. Ova strukturacija nam omogućuje da govorne radnje regrupiramo tako kao da čine deo jedne iste diskurzivne formacije, istovremeno ih „klasifikujući“ kako bi ih adekvatno analizirali. Radi se dakle o pretpostavci strukturacije koja služi kao početna tačka u konkretnoj analizi. Preuzimajući i metodološko promišljanje i neke od kvalitativnih metoda proizašlih iz ove tradicije sociologije saznanja, orijentacija našeg pristupa prema diskursu omogućuje nam da analiziramo kolektivne procese objektivizacije, institucionalizacije i cirkulacije znanja i saznanja u „informatičkim društvima“, tj. ukratko, kompleksne odnose i dinamike znanja i saznanja u našim savremenim društvima, kao i u njihovim politikama znanja („*politics od knowledge*“).

Fuko nam je dao nekoliko osnovnih ideja za uvođenje pojma diskurs u sociologiju saznanja. Naročito su važne sledeće:

- ideja o materijalnosti i regularnosti diskurzivnih praksi,
- ideja o njihovoj strukturaciji u osobenim diskurzivnim formacijama,
- nekoliko predloga za analizu različitih aspekata jedne takve formacije (formacija strategija, formacija modaliteta iskaza, formacija stvari i formacija koncepata),
- koncepciju odnosa između kazivanja i iskaza,
- pojam dispozitiva,
- odbacivanje primene kauzalnih – redukcionističkih i postvarenih – hipoteza, kao i strategija kojima se umnožavanju pravci u istraživanju u zavisnosti od afiniteta prema nekim kvalitativnim metodama u sociologiji,
- pledoaje analize lokalnih (mikro)praksi iz perspektive opštih interpretacija i teorijskih pitanja, poput istorijske proizvodnje teme, znanja itd.

Ali, iz ugla empirijske sociologije saznanja, fukoovskoj tradiciji nedostaju najmanje dve stvari.

Najpre, društveni akter (individualni ili kolektivni) i njegova manje ili više aktivna impliciranost u diskursima, nisu istinski konceptualizovani. Kao i Fuko, celokupan sociološki projekat kao polaznu tačku postavlja socijalno ustrojstvo individue. Pitanje koje se ovde problematizuje je Fukoova intencija da se diskurs analizira kao pojavna i apstraktna struktura bez uzimanja u obzir kapaciteta delanja ljudi, nebitno da li pri analizi diskursa lekara, sudija itd. (Foucault 1973) ili pri tumačenju denuncijacijskih praksi veoma konkretnih individua (Farge & Foucault 1982). Dakle, verna tradiciji sociologije saznanja (i američkom pragmatizmu), *Wissenssoviologie Diskursanalyse* insistira na tome da su simbolički univerzumi, tj. univerzumi

diskursa, proizvodi društvenih aktera. Ova konstatacija ne podrazumeva nipošto ljudsku dominaciju nad jednom takvom proizvodnjom.

Dalje, pojasnimo empirijski rad s podacima – rad koji je još uvek interpretativnog karaktera, čak iako Fuko više voli – da bi se zabavio – da govori o „srećnom pozitivizmu“. U *Wissenssowologie Diskursanalyse* koju ja predlažem, koncept diskursa je dakle preuzet od Fukoa i modifikovan kako bi označavao odnose pravilnosti između, s jedne strane, specifičnog totaliteta praksi i materijalne utemeljenosti iskaza, i s druge strane, semantičkog sadržaja kojim se predlaže simbolička strukturacija sveta. Ovo važi u podjednako meri za specijalizovane diskurse – kao što su oni u naučnim disciplinama koje je analizirao Fuko – zatim, isto tako i za javne diskurse koji su povezani s „kolektivnim problemima“, ali i za hibridne ili transferalne diskurse koji predstavljaju vezu između ta dva polja diskurzivne arene. Ovakav pristup dakle treba shvatiti kao program istraživanja u društvenim naukama koji kao objekat analize uzima *diskurzivnu konstrukciju simboličkih struktura i poredaka*. Društveni akteri su itekako prisutni u tim procesima. Ovaj program istraživanja uključuje takođe i pitanje odnosa između diskursa i društvenih praksi u različitim poljima društvenih aktivnosti. Važno je naglasiti da nipošto ne treba pasti u klopku idealizma koji meša diskurs – kao „praksu reprezentacija“ u svetu – sa onim što ljudi čine u svojim svakodnevnim praksama. Poznavanje različitih relacija između ova dva polja društvenog delanja može biti samo rezultat jedne konkretne studije, a ne njena polazna tačka.

S obzirom da smo na drugom mestu već razvili teorijske osnove *Wissenssowologie Diskursanalyse* (Keller 2005, 175-272), ovde ćemo se koncentrisati pre svega na prezentaciju ključnih elemenata. Odmah treba reći da zastupamo tezu o diskursu kao „strukturi koja je istovremeno strukturisana, ali koja i strukturise“ (ako bismo se poslužili formulom Pjera Burdijea (Pierre Bourdieu) koju on koristi u definisanju *habitusa*). Takva sociološka analiza diskursa se ne zadržava na nekom konkretnom ili jedinstvenom izražajnom činu, nego se interesuje pre svega za njegovu „tipičnu“ dimenziju. Odnos između pojedinačnog diskurzivnog događaja i diskursa čiji je on deo, može se razumeti uz pomoć pojma „strukturalne dualnosti“ koji se vezuje za Entoni Gidensa (Giddens 1987). Delanje je u toj perspektivi sačinjeno od elemenata neke strukture koja postoji samo kao apstraktna stvarnost i koja je realizovana u praksama samih aktera i u „*ressources établies*“ (materijalnim i institucionalnim dispozitivima). Treba dakle analizirati procese diskurzivne strukturacije, pre nego diskurse kao apstraktne strukture ili singularne jezičke radnje. Nadovezujući se na Gidensa, možemo da kažemo da diskurs sadrži:

- normativna pravila za legitimnu proizvodnju iskaza,
- značenjska pravila za davanje smisla svetu koji nas okružuje,
- resurse za delanja (aktere i legitimne pozicije artikulacije) i materijalne resurse (ostali elementi dispozitiva) za proizvodnju i cirkulaciju smisla.

Društveni akteri su nosioci ili izlagači diskursa. To ne znači da se koreni diskursa trebaju tražiti u akterima, da ga oni kontrolišu, ili da je pak isti rezultat njihovog upravljanog delanja. Svi diskursi su perverzni efekti društvenih praksi, ali, u isto vreme, svi društveni akteri su *a priori* impregnirani istorijskim znanjima i saznanjima. Sociologija saznanja Bergera i Lukmana insistira na procesima socijalizacije aktera u različitim univerzumima čistih diskursa jednog društva, tj. univerzumima diskursa koji predstavljaju samo vremensku kristalizaciju u društvenoj plimi proizvodnje i cirkulacije smisla. Koncept aktera je dakle neophodan da bi se analizirao konflikt između, s jedne strane, interpretacija i realizacije diskurzivnih praksi, i s druge, inovacija u vidu znanja i praksi, tj. ukratko: da bi se analizirala diskurzivna dinamika.

Pitanje metoda

Rekli smo da je *Wissenssowologie Diskursanalyse* u stvari program istraživanja. Ostaje dakle pitanje metoda. Relokalizacija analize diskursa prema hermeneutičkoj sociologiji saznanja ide uporedo sa njenim povezivanjem s kvalitativnim metodama u društvenim naukama. Ne mislim da smo stigli do stadijuma gde bi bilo moguće predložiti metodu koja bi bila *metoda* analize diskursa. Čak ne verujem da bi tako nešto bilo poželjno. U celini, metodološku poziciju analize diskursa razumem više kao „interpretativnu analitiku“. Tako su uostalom Uber Drajfus i Pol Rabinov (Hubert Dreyfus & Paul Rabinow 1984) okarakterisali fukoovski pristup. Ovde bismo mogli da preuzmemo taj termin ali dajući mu novu konotaciju (Keller 2005a). Govoriti o interpretativnoj analitici implicira da je svaki empirijski pristup impregniran interpretacijom i da zahteva rad na promišljanju. S obzirom da sam u svojim ranijim radovima ovaj empirijski pristup već elaborirao detaljnije (Keller 2007, 61-114), čini mi se da je na ovom mestu potrebno da samo rezimiram nekoliko važnih tačaka koje jasno prate proces osmišljavanja problematike istraživanja: konkretna analiza diskursa podrazumeva najpre analitičku rekonstrukciju njegove materijalnosti (diskurzivnih praksi i materijalnih resursa) i njegovu istorijsko-društvenu lokalizaciju. Ovaj deo istraživanja se temelji na rutinama etabliranim u *studijama slučajaja* koje se koriste u društvenim naukama. Navedeni metodološki pristup zatim, da bi se dotakao pitanja znanja, uključuje analizu simboličke strukturacije sveta predložene diskursom koji se promatra.

Kako bi analizirali dimenziju znanje/saznanje jednog diskursa, čini mi se korisnim da se oslonimo na pojedine koncepte sociologije saznanja, te da ih povežemo s nekim rešenjima Anslema Štrausa (Strauss & Corbin 2004), tj. sa utemeljenom teoretizacijom ili ukorenjenom teorijom (*grounded theory*). Ova poslednja pokazuje npr. svu svoju upotrebljivost u uređivanju podataka kroz proces „prikupljanja podataka preko teorijskih merila“ (*theoretical sampling*), analize prema kriteriju: „staviti u antitezu minimalno i/ili maksimalno“, kao i beleženja teorijskih ideja i sećanja i različitih nivoa predloženih kodiranja itd. Dok *grounded theory* omogućava praktičan rad na podacima (tekstualnim), koncepti koji prizilaze iz sociologije saznanja – interpretativna šema, klasifikacija, fenomenska struktura, narativnost – usmeravaju opštu analizu simboličke strukturacije konstituisane u samom diskursu. Ja uočavam dvostruku prednost u toj fokusiranosti sociološke analize diskursa na ove koncepte: 1. Oni savršeno odgovaraju na pitanje o znanju; i 2. Sposobni su da – kako to pokazuju koncepti interpretativnih šema – funkcionišu kao koncept-most, omogućavajući da se analizira odnos između diskurzivnog polja društvene konstrukcije stvarnosti i praktičnih (i kreativnih) upotreba diskursa koje su karakteristične za razne „zване subjekte“ u njihovoj svakodnevnoj praksi. Naslanjajući se na engleske psihologe Džonatana Potera i Margaret Votrel (Jonathan Potter & Margarterhe Wetherell 1998), možemo da govorimo o interpretativnom repertoaru diskursa (Keller 1998, 36-38), kao i da razlikujemo sledeće elemente (Keller 2005, 235-246):

Interpretativne šeme: Koncept interpretativnih šema ili „*Deutangsmuster*“ je bio uveden 1970-ih od strane sociologa Ulriha Overmana (Ulrich Oevermann), predstvanika „kvalitativne“ struje u istraživanju, i prošao je različite razvojne faze. Blizak pojmu „okvira“ i korišćen u domenu američke sociologije socijalnih pokreta, ovaj koncept ima za cilj kreiranje modela koji bi ostvario interpretativnu koherentnost između različitih elemenata nekog kazivanja. Da bi dali ilustraciju, pomenućemo ideju „glavnog tehnološkog rizika“ koja može biti aplicirana na situacije i na tehnologije koje su veoma različitog karaktera: od pitanja nuklearne energije, preko krematorijuma, do GMO-a itd. Radi se dakle o tipifikiranom modelu interpretacije koji je tako uređen da možemo da ga rekonstruišemo putem analize konkretnih tekstualnih podataka, proučavajući sekvence fraza ili elemente samog teksta. Procedura ove analize sliči zatvorenoj analizi jezičkih sekvenci („Sequenzanalyse“). Interpretativne šeme toga tipa – kao što su, između ostalog, ideje o „majčinskoj ljubavi“, „tehnološkom progresu“, „dobroj prirodi“, itd. – pojavljuju se u unutrašnjosti simboličkog sistema koji je istorijski i društveno situiran. Diskurs dakle možemo da razumemo kao specifičnu nagodbu takvih interpretativnih šema.

Klasifikacije (sveta, stvarnosti): Svaki diskurs predlaže ili implicitno primenjuje klasifikacije uključujući i pozicioniranja kazivača i teme koja je evocirana ili adresirana putem diskursa. Važnost klasifikacija za sociološku analizu je bila istaknuta još u radovima Durkhajma (Durkheim) i drugih. Na žalost, ovi radovi su suštinski ostali smešteni u oblast etnologije ili antropologije (npr. radovi Mary Douglas). Čak iako su sociolozi poput Pjera Burdijea (Pierre Bourdieu) puno insistirali na razvoju klasifikacija, za sada postoji malo sistematizovanih promišljanja njihovih analiza kao diskusnih praksi u savremenim društvima (Bowker & Leigh-Star 2000).

Fenomenska struktura: Predložio sam razgovor o fenomenskoj strukturi kako bismo njome označili karakteristike stvarnosti koje jedan diskurs nastoji da etablira. Ovaj termin podrazumeva ideju aspektualne strukture (*Aspektstruktura*) koju je elaborirao Karl Majnhajm (Mannheim 1969[1931]) u 1920-im godinama. Precizirajmo i to da se ovde nipošto ne radi o tome da treba analizirati nekakvu „pravu prirodu“ fenomena, nego, u skladu s konstruktivističkom perspektivom, da je bitno interesovati se za ono što je diskursno konstruisano kao „stvarno“. Da bi se analizirali elementi jedne takve fenomenske strukture, istraživački pristup se može inspirisati iz rešenja koje nudi *grounded theory*, i naročito iz strategija „kvalitativnih kodiranja“.

Narativnost: Pol Riker (Paul Ricoeur) je dosta insistirao na „intrigiranju“, tj. na narativnoj strukturi, važnosti ideja vodilja itd. koji potčinjavaju celinu značenjskih elemenata u ljudskoj upotrebi simboličkih sistema. Takođe, neophodno je da se analizira žanr priče koji obezbeđuje koherentnost različitih elemenata interpretativnog repertoara jednog diskursa. Da bi se to izvelo, analiza diskursa u sociologiji saznanja može se osloniti na bogatu tradiciju lingvističke, književne i kulturne analize (Viehover 2006).

Hajde da damo jedan kratak primer pre nego što zaključimo ovu raspravu: U komparativnoj analizi političkih i javnih debata vezano za probleme deficita menadžera u Francuskoj i Istočnoj Nemačkoj od 1970. do 1994. godine (Keller 1998), analiza diskursa koja se oslanja na navedene elemente pokazala je dve stvari: 1. Hegemoniju administrativnog diskursa u Francuskoj čiji su nosioci bili gotovo svi socijalni akteri uključeni u javnu debatu. Diskurs je pritom reciklirao pitanja suvereniteta (velike) francuske nacije i istorije civilizacijskog progresu; 2. U Istočnoj Nemačkoj primetna je bila konfliktualna i dinamička konstelacija između dva suprotstavljena diskursa, od kojih je jedan proklamovao postojanje ključnih tehnoloških rizika u tretiranju deficita i skorog nestanka prirodnih resursa, dok je drugi insistirao na tehnološkom rešavanju svih problema. Takve različite konstelacije su proizilazile npr. iz „stvarnosti tih deficita“ i veoma osobene građanske responsabilizacije.

Zaključak

Nije moguće da se izade iz naših istraživačkih centara a da se „diskurs“ – shvaćen kao strukturisana i zamršena celina praksi, znakova-simbola, aktera i materijalnosti, tj. celina koja proizvodi, stabilizuje, reprodukuje i transformiše znanje, značenja i samu stvarnost – tretira na isti način kako to činimo s nekim objektom, ljudima na ulici ili interakcijom između dve osobe. Reč diskurs, dakle, onako kako ga mi vidimo, ne podrazumeva neki ontološki entitet. U stvari, radi se o jednom teorijskom i heurističkom oruđu za organizaciju i analizu podataka, te istovremeno neophodnoj hipotezi za preciziranje i realizaciju konkretnog istraživanja. *Wissenssociologische Diskursanalyse*, ukorenjena u hermeneutičkoj sociologiji saznanja, predložena je ovde kao mogućnost za otvaranje društvenih nauka prema diskursu i diskurzivnom. Još od inicijalne prezentacije krajem 1990, ovaj pristup počeo je da provocira debate, izaziva kritike, a inspirisao je i različite eksperimente – npr. o javnom imaginariju grada Drezden, zatim o edukaciji nakon PISA, konstrukciji Evrope, praksi *Coaching*, istorijskoj koncepciji arhitekture, „*diversity managementa*“ itd. – u sociološkoj analizi diskursa (npr. Keller *et al.* 2005b; Eder 2006). Ali još uvek je rano da bi se podvukla crta ili utvrdio prvi bilans. U stvari, treba insistirati na neophodnosti još intenzivnije debate – i to debate između različitih disciplina humanističkih i društvenih nauka koje bi se interesovale za odnose moći/znanja u savremenim društvima koji se realizuju u formi diskursa. Za teorije diskursa i njihovo istraživačko interesovanje, približavanje sociologiji saznanja i kvalitativnim metodama je prikladnije nego ono koje de odnosi na analize inspirisane lingvistikom. Za interpretativnu paradigmu i kvalitativne metode u društvenim naukama, to bi značilo reorijentaciju ka pitanjima koja su više „macro“, ali takođe i otkrivanje diskursa kao „novih društvenih fenomena“. Naravno, više nego što je to slučaj sa sociologijom saznanja Bergera i Lukmana, tradicija simboličkog interakcionizma je oduvek obrađivala pitanje „kolektivne konstrukcije društvenih problema“. Ali perspektiva predložena u vidu „diskurzivne konstrukcije društvene stvarnosti“, deluje mi više obećavajuća u preuzimanju i razvijanju ovoga nasleđa u sociologiji saznanja: svakako, uz pomoć jedne „dobre doze Fukoa“.

Literatura

- Angermüller, J. (2005). Sozialwissenschaftliche Diskursanalyse in Deutschland. Zwischen Rekonstruktion und Dekonstruktion [L'analyse de discours en sciences sociales]. Dans R. Keller *et al.* (2005b) (pp 23-48).
- Berger, P. L. & Luckmann, Th. (1986). *La construction sociale de la réalité*. Paris : Méridiens-Klincksieck [1966].
- Bourdieu, P. (1982). *Ce que parler veut dire : L'économie des échanges linguistiques*. Paris : Fayard.
- Bourdieu, P. (2001). *Langage et pouvoir symbolique*. Paris : Seuil.
- Bowker, G. C. & Leigh Star, S. (2000). *Sorting things out. Classification and its consequences*. Cambridge: University Press.
- Bublitz H. (2006). Differenz und Integration. Zur diskursanalytischen Rekonstruktion der Regelstrukturen sozialer Wirklichkeit [Différence et intégration]. Dans R. Keller *et al.* (Eds.) (2006) (pp. 227-262).
- Bublitz, H. *et al.* (Éds.) (1999). *Das Wuchern der Diskurse. Perspektiven der Diskursanalyse Foucaults* [La prolifération des discours]. Frankfurt/Main: Campus.
- Cefaï, D. (2001). L'enquête de terrain en sciences sociales. Phénoménologie, pragmatisme et naturalisme. Dans J. Benoist & B. Karsenti (Éds.). *Phénoménologie et sociologie*. (pp 43-64) Paris : puf.
- Deppermann A. (1999). *Gespräche analysieren* [Analyser les conversations]. Opladen: Leske + Budrich.
- Diaz-Bone R. (2002). *Kulturwelt, Diskurs und Lebensstil* [Monde culturel, discours et style de vie]. Opladen: Leske + Budrich.
- Dreyfus, H. & Rabinow, P. (1984). *Michel Foucault. Un parcours philosophique*. Paris: Gallimard.
- Eder, F. (Éd.) (2006). *Historische Diskursanalysen. Genealogie, Theorie, Anwendungen* [Analyses historiques du discours]. Wiesbaden : VS-Verlag für Sozialwissenschaften.
- Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis*. London : Addison Wesley.
- Farge, A. & Foucault, M. (1982). *Le Désordre de famille*. Paris : Gallimard.
- Foucault, M. (1966). *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*. Paris : Gallimard.
- Foucault, M. (1968). Sur l'archéologie des sciences. Réponse au Cercle d'épistémologie. *Cahiers pour l'analyse*, 9, 9-40 [*Dits et écrits*, Vol. 1., 1994, no 59].
- Foucault, M. (1969). *L'Archéologie du savoir*. Paris : Gallimard.
- Foucault, M. (1981). La poussière et le nuage. Dans M. Perrot (Éd.), *L'Impossible Prison. Recherches sur le système pénitentiaire au XIXe siècle* (pp. 29-39). Paris, Seuil (L'Univers historique), [*Dits et écrits*, Vol. 4, 1994, no 277].
- Foucault, M. (1994), *Dits et Écrits*. 4 Volumes. Eds. D. Defert & F. Ewald. Paris: Gallimard.
- Foucault, M. (Éd.) (1973). *Moi, Pierre Rivière, ayant égorgé ma mère, ma sœur et mon frère ... Un cas de parricide au XIXe siècle*. Paris : Gallimard.
- Giddens, A. (1987). *La Constitution de la société*. Paris: Puf.
- Gusfield, J. (1981). *The culture of public problems. Drinking-driving and the symbolic order*. Chicago: University Press.
- Habermas J. (1992). *De l'éthique de la discussion*. Paris: Le Cerf.
- Hall, S. (1997). Introduction. Dans S. Hall (Éd.), *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices* (pp 1-12). London: Open University Press.

- Hitzler, R., Reichertz, J. & Schröer, N. (Éds.) (1999). *Hermeneutische Wissenssoziologie* [Sociologie herméneutique de la connaissance]. Konstanz: UVK.
- Jäger, S. (1999). *Kritische Diskursanalyse. Eine Einführung*. (2e éd.) [Analyse critique de discours. Introduction]. Duisburg: Diss.
- Jørgensen M. W. & Philipps, L. J. (2002). *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage.
- Keller, R. (1998). *Müll – Die gesellschaftliche Konstruktion des Wertvollen*. [Les déchets – La construction sociale de la valeur]. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag [maintenant: disponible comme e-print chez VS-Verlag für Sozialwissenschaften].
- Keller, R. (2005): *Wissenssoziologische Diskursanalyse. Grundlegung eines Forschungsprogramms*. [L'analyse des discours comme sociologie de la connaissance]. Wiesbaden: VS-Verlag für Sozialwissenschaften.
- Keller, R. (2007). *Diskursforschung. Eine Einführung für SozialwissenschaftlerInnen* [Les approches empiriques en analyse de discours]. (3e éd. actualisée). Wiesbaden: VS-Verlag für Sozialwissenschaften. [2004]
- Keller, R. et al. (Éds.) (2005a). *Handbuch Sozialwissenschaftliche Diskursanalyse. Vol. 2: Forschungspraxis* [Manuel de l'analyse des discours en sciences sociales. Vol. 2]. (2e éd.). Wiesbaden: VS-Verlag für Sozialwissenschaften. [2003]
- Keller, R. et al. (Éds.) (2005b). *Die diskursive Konstruktion von Wirklichkeit. Zum Verhältnis von Wissenssoziologie und Diskursforschung* [La construction discursive des réalités]. Konstanz: UVK.
- Keller, R. et al. (Éds.) (2006). *Handbuch Sozialwissenschaftliche Diskursanalyse. Vol. 1: Theorien und Methoden* [Manuel de l'analyse des discours en sciences sociales. Vol. 1]. (2e éd. élargie). Wiesbaden: VS-Verlag für Sozialwissenschaften. [2001]
- Keller, Reiner (2005a). Wissenssoziologische Diskursanalyse als interpretative Analytik [L'analyse des discours du point de vue de la sociologie de la connaissance]. Dans R. Keller. et. al. (2005b), pp. 49-76.
- Kendall, G. & Wickham, G. (1999). *Using Foucault's Methods*. London : Sage.
- Laclau E. & Mouffe C. (1991). *Hegemonie und radikale Demokratie. Zur Dekonstruktion des Marxismus*. Wien: Passagen [Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics. London: verso, 2001] [1985].
- Landwehr, A. (2001). *Geschichte des Sagbaren. Einführung in die historische Diskursanalyse*. [L'histoire de ce qu'on peut dire]. Tübingen: edition diskord.
- Maasen S. (1998). *Genealogie der Unmoral* [Généalogie de l'immoral] Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Mannheim, K. (1969 [1931]). Wissenssoziologie. [Sociologie de la connaissance]. Dans K. Mannheim, *Ideologie und Utopie* [Idéologie et utopie], Frankfurt/Main: Klostermann, pp. 227-267.
- Martschukat J. (2005). Diskurse und Gewalt: Wege zu einer Geschichte der Todesstrafe im 18. und 19. Jahrhundert [Discours et violence]. Dans R. Keller et al. (Eds.) (2005a), (pp. 67-96).
- Nonhoff, M. (2006). *Politischer Diskurs und Hegemonie. Das Projekt Soziale Marktwirtschaft* [Discours politique et hégémonie]. Bielefeld: Transcript.
- Potter, J. & Wetherell, M. (1998). Social Representations, Discourse Analysis, and Racism. Dans U. Flick (Éd.), *The Psychology of the Social*. (pp. 138-155) Cambridge: University Press.
- Sarasin, P. (2001). *Reizbare Maschinen. Eine Geschichte des Körpers 1765-1914*. [Des machines irritables]. Frankfurt/Main: Suhrkamp.

- Sarasin, P. (2003): *Geschichtswissenschaft und Diskursanalyse*. [Histoire et analyse de discours]. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Schetsche, M. (2000), *Wissenssoziologie sozialer Probleme. Begründung einer relativistischen Problemtheorie*. [Une perspective de la sociologie de la connaissance sur les problèmes sociaux]. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Schneider, W. (1999). „So tot wie nötig – so lebendig wie möglich!“ *Sterben und Tod in der fortgeschrittenen Moderne. Eine Diskursanalyse der öffentlichen Diskussion um den Hirntod in Deutschland*. [Mourir et la mort dans la modernité avancée]. Münster: lit.
- Soeffner, H.-G. (1989). *Auslegung des Alltags – Der Alltag der Auslegung. Zur wissenssoziologischen Konzeption einer sozialwissenschaftlichen Hermeneutik*. [L'interprétation du quotidien – le quotidien de l'interprétation]. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Strauss, A. & Corbin, J. (2004). *Les fondements de la recherche qualitative: techniques et procédures de développement de la théorie enracinée*. Fribourg : Presses Universitaires De Fribourg.
- Viehöver, W. (2006). Diskurse als Narrationen [Les discours comme narrations]. Dans R. Keller *et al.* (Éds.) (2006) (pp. 179-209).
- Wengeler M. (2003). *Topos und Diskurs*. [Topos et discours].Tübingen: Niemeyer.
- Wetherell, M. (1998). Positioning and interpretative repertoires: conversation analysis and post-structuralism in dialogue, *Discourse & Society*, 9, 3, 387- 412).

Preveo Ivica Mladenović